

Aktywność religijna seniorów

ks. Rafał Bednarczyk

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ks. Ryszard Czekalski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Badania dotyczące religijności poszczególnych grup wiekowych społeczeństwa potwierdzają, że osoby najstarsze (w wieku 60+) przejawiają najwyższe zainteresowanie wartościami związanymi z duchową sferą życia. Przedmiotem analizy tego typu badań są przede wszystkim deklaracje i praktyki religijne, zwłaszcza modlitwa oraz uczestnictwo we wspólnotowych nabożeństwach¹. Ten fakt, potwierdzany także doświadczeniem potocznym, domaga się jednak próby określenia czynników, które decydują o motywacji towarzyszącej przedstawicielom tej grupy wiekowej w zakresie życia religijnego. Jest to jedno z podstawowych pytań badawczych, które stanowi punkt wyjścia niniejszego opracowania. Należy też przyjąć, iż w tej grupie wiekowej istnieją różnice pod względem poziomu aktywności religijnej, potrzeb duchowych i form ich zaspokajania. To zróżnicowanie wynika m.in. z faktu, że w tej kategorii wiekowej są zarówno osoby aktywne zawodowo (60-65lat), jak i w bardzo podeszłym wieku (85+), których możliwości fizyczne rzadko pozwalają na regularną obecność na wspólnych nabożeństwach. Różnice w religijności pomiędzy seniorami będą także wynikać z miejsca zamieszkania czy też wykształcenia.

W niniejszej ekspertyzie skupiamy się na religijności członków Kościoła katolickiego, głównie z uwagi na zdecydowaną dominację tego wyznania w Polsce – blisko 92% Polaków deklaruje swoją przynależność do tej wspólnoty religijnej². Jako hipotezy badawcze przyjmujemy, że stosunek seniorów do szeroko rozumianej religijności może ulegać zmianie. Obserwowany obecnie rozwój aktywności seniorów na różnych polach oznacza, że religijność (modlitwa czy obecność w kościele) już nie mogą być traktowane jako jedne z najbardziej dostępnych form aktywizacji społeczno-kulturowej na terenach wiejskich i małomiasteczkowych. Ten stereotyp ulega

¹ Zob. Komunikat z badań CBOS nr 89/2022, *Polski pejzaż religijny – z dalekiego planu*, oprac. M. Grabowska s. 1, 6, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_089_22.PDF (dostęp 1.09.2023); B. Karcz, *Katolicka nauka społeczna a religijność seniorów w czasie pandemii COVID-19*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2021, nr 3, https://edukacjaustawicznadoroslych.eu/images/2021/3/07_3_2021.pdf (dostęp 1.09.2023); B. Krystkowiak, *Tajemnice starości – religijne życie seniorów*, „Humaniora. Czasopismo Internetowe” 2013, nr 4, s. 111-120, https://www.academia.edu/20145462/Tajemnice_starosci_religijne_zycie_seniorow (dostęp 1.09.2023); M. Tatala, Cz. Walesa, *Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, „Psychologia Rozwojowa” 2021, nr 1, s. 37-48, <https://www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa/2021/Numer-1-2021/art/19602/> (dostęp 1.09.2023).

² W świetle ostatnich danych statystycznych GUS z 2018 r. w Polsce 94% mieszkańców potwierdza swoją przynależność wyznaniową. Więcej niż 9 na 10 Polaków to katolicy (dokładnie 91,9%). Największą mniejszością religijną w Polsce są wyznawcy prawosławia – 0,9%, a członkowie Kościołów protestanckich to jedynie 0,3% polskiego społeczeństwa. Zob. *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/8/1/1/zycie_religijne_w_polsce_wyniki_badiana_spojnosci_spoecznej_2018.pdf (dostęp 1.09.2023). W oparciu o dane spisu powszechnego z 2021 r. deklarację przynależności do Kościoła katolickiego złożyło 71,3 % ogółu ludności polskiej, jednak jest to 89,77% wszystkich, którzy udzielili odpowiedzi na pytanie o przynależność religijną i aż 98,26 % tych, którzy zadeklarowali swoje wyznanie. Zob. *Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego*, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynalenzosci-narodo-etnicznej-jezyka-uzywane-go-w-domu-oraz-przynalenzosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html> (dostęp 1.10.2023).

zmianie. Obecnie seniorzy częściej starają się dbać o swoją kondycję fizyczną, wygląd, zdrowie fizyczne i psychiczne, korzystać z dóbr kultury i rozrywki, poznawać swój kraj i odwiedzać zagranicę. To spostrzeżenie każe także dokonywać pewnej modyfikacji oferty religijnej, aby łączyć zaspokajanie potrzeb religijnych z propozycjami aktywizacji i rozwoju na innych płaszczyznach. Powyższe stwierdzenie jest w tym momencie hipotezą częściowo potwierdzoną w trakcie badań w ramach projektu *Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+*³. W ich świetle seniorzy po pandemii COVID-19 nie byli zainteresowani dodatkową ofertą ze strony parafii, co może świadczyć o tym, że ich potrzeby religijne są w pełni zaspokajane. Jednakże chętnie odpowiadali na propozycje zakładające rozwijanie innych aktywności związanych z problematyką religijną, np. ćwiczenia wokalne ze śpiewem pieśni kościelnych, nauka haftu z wykonaniem obrazu przeznaczonego do kościoła, spacerowanie z kijkami lub jazda na rowerze z poznawaniem miejsc znaczących dla dziejów Kościoła (np. miejsc związanych z bł. Stefanem Wyszyńskim), czy wreszcie wyjazdy kulturoznawcze z odwiedzaniem sanktuariów religijnych.

Z punktu widzenia przyjętego obecnie projektu badawczego wydaje się kluczowe pytanie o to, jak zmieniają się oczekiwania religijne seniorów i sposoby, za pomocą których próbują je zaspokajać. Uchwycenie dynamiki zmian w tym zakresie pozwoli również formułować bardziej adekwatną propozycję duszpasterską, której odbiorcami będą seniorzy. Wobec postępującego procesu starzenia się naszego społeczeństwa istotne wydaje się dokonanie głębokiej zmiany w podejściu osób odpowiedzialnych za duszpasterstwo do osób starszych w parafiach. Dziś powinno się bardziej dostrzegać specyfikę tej bardzo zróżnicowanej i stale powiększającej się grupy, częściowo zagubionej w gwałtownie przyspieszającym świecie, identyfikować ich wielorakie potrzeby, aby we współpracy z innymi instytucjami służącymi tym osobom organizować dla nich coraz lepiej dopasowaną ofertę duszpasterską. W tle można też zauważyć proces szerszych zmian dotyczących ogół społeczeństwa w sferze religijności. Towarzyszy im z jednej strony większa świadomość własnej podmiotowości (stają się nie tylko odbiorcami oferty religijnej, ale też jej aktywnymi współtwórcami), z drugiej stopniowe dystansowanie się do utartych schematów obowiązujących w Kościele, zwłaszcza w odniesieniu do struktur instytucjonalnych. Na znaczeniu zyskują bezpośrednie relacje z konkretnymi duszpasterzami.

³ Zob. R. Bednarczyk, *Potrzeby religijne seniorów przed i po pandemii COVID-19 w świetle badań socjometrycznych przeprowadzonych w wybranych gminach na terenie województwa mazowieckiego*, w: *Pandemia a seniorzy. Wyzwania – działania – rozwiązania*, red. E. Bojanowska, R. Czekalski, Warszawa 2023, s. 181-183; R. Czekalski, *Aktywność religijna seniorów jako czynnik ich aktywizacji społecznej w okresie popandemicznym*, „Polityka Społeczna” 2023, nr tematyczny 1, s. 34-40.

1. Religijność osób 60+⁴

Dla wielu osób przekroczenie wieku 60 lat wiąże się z poważnymi zmianami w bieżącym funkcjonowaniu na poziomie zawodowym, a niejednokrotnie też społecznym i rodzinnym. Z tym łączą się procesy prowadzące do przewartościowania i przeorientowania celów życiowych. Wówczas następuje etap przygotowania do przejścia na emeryturę i stopniowego wygaszania aktywności zawodowej. Wpływają na to zarówno nasilające się ograniczenia psychofizyczne, z którymi musi borykać się osoba starsza, jak i trudności w nadążaniu za stale wzrastającymi wymaganiami zawodowymi (np. konieczność biegłego posługiwania się najnowszymi technologiami informatycznymi, stałe szkolenia, zwiększanie efektywności). Na tym etapie mogą pojawiać się kłopoty ze zdrowiem, a niekiedy poważne choroby. Wraz z zakończeniem pracy zawodowej seniorzy stają wobec sytuacji dużej ilości wolnego czasu, co dla niektórych może stać się źródłem frustracji (brak poczucia bycia przydatnym czy potrzebnym). Wydaje się, że zdecydowana większość emerytów dysponujących dobrym zdrowiem nie ma z tym wielkiego problemu, ponieważ stosunkowo często są proszeni przez swoje dzieci o pomoc w opiece nad wnukami bądź w pracach domowych. Część z emerytów podejmuje też ograniczoną aktywność zawodową. To także moment, w którym wiele osób decyduje się na realizację różnych planów i pasji, odkładanych na później (niekiedy nawet finalizowanie dodatkowych studiów, a nawet doktoratów). W ich życiu nabierają znaczenia takie wartości, jak zapewnienie spokoju i harmonii, pielęgnacja zdrowia, korzystanie z drobnych przyjemności, troska o utrzymanie samodzielności (sprawności fizycznej i umysłowej pozwalającej na niezależne funkcjonowanie bez absorbowania osób trzecich).

Na tym etapie życia znaczenia nabierają więzi rodzinne, wspomnienia, pamiątki. To także czas bilansowania i poprawiania ostatecznego dorobku życia. Może się to przekładać na chęć nadrobienia zaległości, naprawiania błędów, a także pozamykania różnych spraw zawodowych, osobistych czy majątkowych, aby nie zostawiać swoim spadkobiercom problemów. Osoby starsze często starają się przekazywać część swego dorobku życiowego potomkom bądź też osobom nienależącym do rodziny, w tym różnych pamiątek rodzinnych, gromadzonych kolekcji, precjozów, a także wspomnień oraz narracji dotyczących tradycji rodzinnych. Wśród wartości niematerialnych, przekazywanych przez osoby starsze młodszym, są również wartości i zwyczaje religijne, osobiste doświadczenie wiary w Boga, potrzeba posługiwania się zasadami i ideałami moralnymi. Na pobudzenie religijności osób starszych wpływa także poczucie zbliżającego się momentu śmierci, co każe im dokonać podsumowania swojego życia na płaszczyźnie religijno-moralnej. To generuje także potrzebę duchowego przygotowania się do tego momentu poprzez

⁴ Niniejszy fragment w znacznym stopniu opiera się na fragmencie opracowania: R. Bednarczyk, *Potrzeby religijne seniorów przed i po pandemii COVID-19...*, art. cyt., s. 175-179.

intensywniejszą, osobistą modlitwę i przystępowanie do sakramentów, zwłaszcza sakramentu pokuty. Na tym tle pojawia się potrzeba intelektualnego odpowiedzenia sobie, co może czekać po śmierci, z jaką rzeczywistością przyjdzie się zmierzyć.

Omówione doświadczenia związane z przekroczeniem 60 roku życia – etapu późnej dorosłości – mogą się u różnych osób bardzo różnić. Wpływa na to stan zdrowia, aktywność zawodowa, przedłużana nawet poza granicę 70 roku życia, bądź sytuacja rodzinna. Z omówionych powyżej powodów następuje u seniorów wzrost zainteresowania tematyką religijną, kontakt ze wspólnotą parafialną i duszpasterzem nabiera regularności, zaś wypełnianie praktyk religijnych dodaje sił potrzebnych w znoszeniu trudów starzenia się, utraty zdrowia, w tym także śmierci osób bliskich i znajomych⁵. Może też to prowadzić do nadawania swojej relacji z Bogiem cech osobowej bliskości. Trzeba jednak przyjąć, że poziom potrzeb religijnych wśród ogółu seniorów jest bardzo zróżnicowany. Wpływają na to czynniki zewnętrzne, takie jak doświadczenia religijne wyniesione z domu rodzinnego, wpływ otoczenia (zawodowego, kulturowego, sąsiedzkiego lub szerszej – społeczności lokalnej), a także inne sytuacje losowe. Tym, co ostatecznie przesądza o poziomie aktywności religijnej, jest osobista decyzja konkretnego seniora (czynnik wewnętrzny w postaci własnego doświadczenia wiary, osadzenie we wspólnocie społeczno-religijnej, relacje z duszpasterzem). Pomimo wielu czynników sprzyjających rozwojowi religijnemu wielu seniorów przejawia postawę obojętną lub niechętną wobec religii. Najczęściej może to wynikać z postawy ideowej prezentowanej przez całe życie (ateizm lub agnostycyzm). Czasem mogą się za tym kryć jakieś urazy wobec osób należących do społeczności parafialnej (zwłaszcza duchownych) bądź przeżyte dramaty (np. brak pogodzenia się ze stratą kogoś bliskiego przekładający się na żal do Boga).

W przypadku osób starszych można też mówić o wzorcach religijności, opartych na przykładach postaci biblijnych lub świętych Kościoła. Pismo Święte przedstawia osoby starsze jako godne szacunku, a długowieczność oznacza błogosławieństwo Boże, formę nagrody za wierność Przymierzu (biblijny Hiob po przejściu próby miał przeżyć dodatkowo 140 lat. Zob. Hi 42, 16). Biblijni starcy byli postrzegani jako mędrcy. Wobec nich młodzi mieli okazywać głęboki szacunek (przykładami

⁵ Por. K. Białożył, *Wielowymiarowy proces starzenia się i starości*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013, s. 38-47; A. Fabiś, *Rozwój duchowy jako atrybut dojrzałości w starości*, „Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej” 2015, nr 1, s. 11-17, <https://arturfabis.files.wordpress.com/2019/06/15r-d.-duchowoc59bc487-jako-kategoria-egzystencji-i-transcendencji-w-staroc59bc-cac582y-numer.pdf> (dostęp 1.10.2023); J. Stala, *Osoba starsza a sens życia*, w: *Człowiek wobec bólu...*, dz. cyt., s. 23-32; M. Sękowska, *Neopsychoanalityczna koncepcja rozwoju psychospołecznego Erika H. Eriksona*, w: *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, red. P. Socha, Kraków 2000, s. 138-139; B. Woźniak, *Zaangażowanie religijne a stan zdrowia osób w wieku podeszłym: mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań*, „Przegląd Socjologiczny” 2012, nr 2, s. 207-237.

takich osób są Tobiasz – ojciec, czy Hiob)⁶. W Nowym Testamencie cechą osób starszych jest postawa wierności wobec Boga, zachowywana także w obliczu chorób i cierpienia. Ekspozycja przy tym jest żywa pobożność (przykłady Symeona i Anny)⁷. Wzorcem chrześcijańskiego przeżywania starości jest św. Monika. Będąc chrześcijanką przez długie lata modliła się o nawrócenie swojego syna Augustyna, który nie tylko przyjął wiarę w Chrystusa, ale stał się także kapłanem i biskupem, a w historii zapisał się jako jeden z najbardziej wpływowych myślicieli (filozofów i teologów) Kościoła. Historia św. Moniki i św. Augustyna to dowód na skuteczność cierpliwej i długotrwałej modlitwy o dar wiary dla dziecka⁸. Tradycja chrześcijańska odnotowała także wiele przykładów osób starszych, które pod koniec życia zajmowały się działalnością dobroczynną, służyły dziełom Kościoła⁹, a nawet wybierały życie oparte na regule zakonnej (tzw. trzeci zakon św. Franciszka). Ich pobożność wpływała także z myślenia w kategoriach nadziei życia wiecznego¹⁰.

W Polsce od trzech dekad można zauważyć rozwój aktywności religijnej i społecznej osób 60+, za sprawą – kierowanych przez o. Tadeusza Rydyzka mediów – Radia Maryja, Telewizji Trwam czy gazety Nasz Dziennik. Tworząc je, o. Rydyż skupił się zwłaszcza na tej grupie odbiorców (dotąd w Polsce byli oni traktowani z mniejszą troską). Szczególną rolę odgrywa Radio Maryja, które dociera do rzesz osób starszych z odpowiednimi dla nich treściami, przyczyniając się do dowartościowania, integracji i aktywizacji seniorów jako liczącego się w Polsce środowiska. Dotychczas promowany wzorzec osoby starszej preferował aktywność zindywidualizowaną i ograniczoną co do skali działania. Dzięki katolickim mediom z Torunia ten model myślenia zaczął ulegać zmianie. Seniorzy odkryli, że stanowią znaczną część społeczeństwa, wykorzystując siłę mediów są w stanie wpływać na kierunek przemian społecznych w wymiarze lokalnym, regionalnym oraz ogólnopolskim. To przyczyniło się do pogłębienia aktywizacji społecznej i eklezjalnej tej grupy społecznej.

Seniorzy, którzy przez całe życie charakteryzowali się dojrzałością religijną, mogą starać się ją jeszcze pogłębić w okresie późnej dorosłości. Może to się wyrazić w potrzebie poszerzenia swojej wiedzy religijnej przez lekturę czasopism, książek

⁶ Por. Jan Paweł II, *List do osób w podeszłym wieku*, nr 6–8, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (dostęp 15.09.2023).

⁷ Zob. J. Kochel, *Biblijna pedagogia starzenia się, w: Służyć (z) miłością. Księga dedykowana Księdzu Biskupowi dr. hab. Antoniemu Długoszowi w dwudziestą piątą rocznicę sakry biskupiej*, red. A. Walulik i in., Częstochowa 2019, s. 416–427.

⁸ Św. Augustyn († 430) nawrócił się i przyjął chrzest w wieku 33 lat. Wcześniej prowadził życie dalekie od wiary w Boga i moralności chrześcijańskiej. Jego matka św. Monika († 387) przeżywała to jako głęboki duchowy ból ze względu na troskę o zbawienie syna, dlatego nie ustawała w modlitwie za niego.

⁹ Przykłady takich świętych to m.in. św. Jadwiga Śląska († 1243), św. Elżbieta Węgierska († 1231), św. Kinga († 1292).

¹⁰ Zob. R. Bednarczyk, *Encyklika Benedykta XVI „Spe salvi” jako papieska katecheza o nadziei w obliczu doświadczenia śmierci, w: Człowiek wobec bólu...*, dz. cyt., s. 63–66.

lub treści religijnych publikowanych w internecie. Te same racje będą motywowały seniorów do udziału w spotkaniach, prelekcjach, katechezach i wykładach dotyczących zagadnień religijnych. Ważną przestrzenią zdobywania pogłębionych doświadczeń duchowych mogą być parafialne grupy modlitewne lub charytatywne. W tej grupie wiekowej nie brakuje także chętnych do udziału w rekolekcjach zamkniętych, pielgrzymkach i spotkaniach charyzmatycznych. Jest w tym potrzeba budowania osobistej, świadomej i samodzielnej relacji z Bogiem. W tej sferze, podobnie jak w wielu innych, seniorzy starają się zachować swoje własne poglądy, niezależne od myślenia innych. Oznacza to, że raczej nie szukają wzmocnienia dla swoich poglądów religijnych w opiniach innych osób (co inni myślą na temat ich przekonań ma dla nich znaczenie drugorzędne)¹¹.

Na dynamikę doświadczeń religijnych u osób starszych może wpływać kontekst choroby terminalnej z uświadomioną perspektywą nadchodzącej śmierci. Nowego znaczenia mogą wówczas nabrać dotychczasowe doświadczenia duchowe i modlitewne. W takich okolicznościach spotkania z osobami bliskimi stają się bardziej uroczyste, dobrze zaplanowane, przemyślane i intensywniej celebrowane. Pewne słowa i gesty zyskują wymiar przesłania do najbliższych, a nawet duchowego testamentu. Chorzy potrafiący przeżywać doświadczenie choroby w perspektywie wiary, w poczuciu bliskości z Bogiem, są w stanie pozytywnie myśleć o każdym kolejnym dniu jako darze od Boga, który należy przyjąć z wdzięcznością i przeżyć go jak najlepiej. Taki sposób przeżywania choroby prowadzącej do śmierci jest także rodzajem duchowego wsparcia dla rodziny towarzyszącej odchodzeniu bliskiej osoby. Postawa dojrzałego pogodzenia się ze śmiercią otwiera całe otoczenie chorego na Boga oraz ułatwia pogodzenie się z utratą bliskiej osoby¹².

Przedstawione powyżej tendencje rozwoju osób starszych na płaszczyźnie religijnej pozytywnie weryfikują badania. Potwierdza to opracowanie Czesława Walesy i Małgorzaty Tatali, w którym przedstawione zostały wyniki ankiety porównawczej, przeprowadzonej wśród 608 osób będących na etapie wczesnej (25-39 lat), średniej (40-59 lat) oraz późnej dorosłości (60+). Dotyczyły one określenia poziomu doświadczeń religijnych w następujących obszarach: ocena ważności (powiązania swojego życia z Bogiem, postrzeganie życia w kategoriach powołania); przeżycia negatywne (bunt, złość wobec Boga); wsparcie od Boga; zaufanie Bogu (przyjęcie stałej, pozytywnej postawy wobec Boga); otwarcie na Boga (wysiłek wzmocnienia doświadczenia Boga). To pozwoliło potwierdzić przyjęte założenie o zróżnicowanym poziomie intensywności doświadczeń religijnych – w zależności od etapu dorosłości. Respondenci w swoich wypowiedziach pokazali, że ocena ważności (Boga w ich życiu), odczuwane Jego wsparcie i zaufanie Mu wyraźnie wzrastają wraz z wiekiem

¹¹ Zob. S. Tokarski, *Dojrzałość religijna*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Gład, Kraków 2006, s. 160.

¹² Por. C. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, dz. cyt., s. 144.

badanych. Najwyższy stopień deklaracji odnotowano u osób w późnej dojrzałości, niższy – w średniej dojrzałości, a najniższy we wczesnej dojrzałości. Odwrotna klasyfikacja zarysowała się w przypadku pytania o negatywne przeżycia towarzyszące kwestiom religijnym (najmniej takich odpowiedzi zadeklarowały osoby w późnej dojrzałości). Jedynie odpowiedzi na pytanie o otwartość na Boga nie wykazały wyraźnego zróżnicowania ze względu na wiek respondentów¹³.

Dotychczasowe rozważania pozwalają ustalić, iż wartości duchowe i religijność u osób starszych odgrywają ważniejszą rolę niż w innych grupach wiekowych. Jest to zjawisko złożone, na które z pewnością ma wpływ sytuacja życiowa związana z przejściem na emeryturę, doświadczenie stopniowej utraty sił fizycznych i zdrowia, poczucie zbliżającego się kresu życia. Do tego dochodzą osobiste doświadczenia życiowe oraz bezpośredni wpływ środowiska życia. Religijność przybiera na ogół kształt, który opiera się na przyjętych społecznie wzorcach osobowych osób starszych, choć te również się zmieniają. Współczesny senior nie jest osobą społecznie wycofaną, niechętną do aktywności fizycznej czy kulturowej. Dziś cechują go raczej większa aktywność społeczna, dbałość o własne zdrowie i o korzystanie z szeroko rozumianej oferty kulturalnej. Ukierunkowanie seniorów na wartości duchowe nie musi jednak oznaczać skupienia się na udział w praktykach religijnych. W niektórych przypadkach może ono nabrać charakteru areligijnego, a nawet ateistycznego.

2. Zróżnicowanie populacji Polaków 60+ pod względem aktywności religijnej

Przyjęte w tym punkcie założenie wydaje się czymś oczywistym. Najczęściej przyjmuje się, że linie kategoryzacji w tej grupie wyznaczają: płeć, wiek, wykształcenie oraz miejsce zamieszkania. Wyraźną prawidłowością jest wyższy poziom aktywności religijnej kobiet niż mężczyzn, jak to już zostało ukazane w analizach zawartych powyżej. Osoby starsze prezentują wyższy poziom religijności, choć w przypadku osób sędziwych pojawia się problem ograniczeń fizycznych, które często uniemożliwiają przybywanie do kościoła. Czynnikiem różnicującym seniorów w zakresie religijności jest także ich wykształcenie oraz miejsce zamieszkania (lub pochodzenia). Osoby posiadające wyższe wykształcenie na ogół są mniej religijne, natomiast mieszkańcy wsi (lub pochodzący ze wsi) bywają bardziej religijni niż mieszkańcy miast¹⁴.

Tę prawidłowość potwierdzały także wyniki badań ze stycznia 2023 r., które były prowadzone wśród seniorów w ramach projektu badawczego *Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+*, realizowanego przez

¹³ Zob. M. Tatala, Cz. Walesa, *Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, art. cyt., s. 40-44.

¹⁴ Zob. *Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*, dz. cyt., s. 2-6; B. Krystkowiak, *Tajemnice starości – religijne życie seniorów*, art. cyt., s. 112-113.

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
Poniżej zamieszczone zostały tabele ilustrujące wyniki przeprowadzonych badań:

Tabela 1. Związek pomiędzy pytaniem o udział respondentów w jakichkolwiek praktykach religijnych a ich płcią¹⁵

			Tak	Nie
Płeć	kobiety	liczba	214	258
		[proc.]	45,3	54,7
	mężczyźni	liczba	125	204
		[proc.]	38	62

Test niezależności χ^2 potwierdził związek pomiędzy aktywnością religijną a wykształceniem (p -wartość = 3,473e-05), natomiast współczynnik v -Cramera wynosi 0,1305054

Tabela 2. Związek pomiędzy pytaniem o udział respondentów w jakichkolwiek praktykach religijnych a ich wykształceniem¹⁶

			Tak	Nie
Wykształcenie	podstawowe	liczba	16	20
		[proc.]	44,4	55,6
	zawodowe	liczba	55	37
		[proc.]	59,8	40,2
	średnie	liczba	120	190
		[proc.]	38,7	61,3
	wyższe	liczba	144	207
		[proc.]	41,0%	59

Współczynnik v -Cramera wynosi 0,158. Test niezależności χ^2 wykazał związek między uczestnictwem w praktykach religijnych a ich wiekiem (p -wartość = 0,01)

¹⁵ Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *II fala badań w ramach projektu badawczego Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+ (styczeń 2023).*

¹⁶ Tamże.

Tabela 3. Związek pomiędzy pytaniem o udział respondentów w jakichkolwiek praktykach religijnych a ich wiekiem¹⁷

			Tak	Nie
Wiek	60-64	liczba	70	66
		[proc.]	51,5	48,5
	65-69	liczba	93	177
		[proc.]	34,4	65,6
	70-74	liczba	90	82
		[proc.]	52,3	47,7
	75-80	liczba	32	48
		[proc.]	40	60
	80-84	liczba	49	79
		[proc.]	38,3	61,7
	85+	liczba	5	10
		[proc.]	33,3	66,7

We współczesnych opracowaniach niestety brakuje badań, które określałyby obszary różnicowania poziomu religijności o dalsze czynniki. Może to wskazywać na to, że odgrywają one zdecydowanie mniejszą rolę niż wymienione powyżej. Dziś należy jednak brać pod uwagę, że ta grupa jest bardzo zróżnicowana. Już nawet uwzględnienie mniejszych kohort wiekowych pozwoli uchwycić pewne zróżnicowanie tej grupy pod względem religijnym oraz to, co może mieć na nią szczególny wpływ¹⁸. Projektowane badania mogą jednak dać o wiele większe możliwości analizy religijności ogółu populacji seniorów, jeżeli będzie się brało pod uwagę inne czynniki, takie jak poziom samodzielności (mobilności), aktywności społecznej, wykonywany zawód, zamożność, miejsca (i województwa) zamieszkania. Te pytania mogą znaleźć przynajmniej częściową odpowiedź w oparciu o planowane badania.

3. Podsumowanie i postulaty badawcze

Aktywność religijna seniorów jest zjawiskiem, które ulega fluktuacji i różnym zmianom. Żyjemy w społeczeństwie, które mierzy się z wieloma wyzwaniami, następuje także dynamiczny rozwój techniczny, poszerza się kontakt z przedstawicielami innych kultur i religii. Jednocześnie polskie społeczeństwo starzeje się, przybywa

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Próbę analizy wymiary religijności osób starszych na gruncie psychologii religii można znaleźć w opracowaniu: E. Rydz, A. Tychmanowicz, *Religijność seniorów. Uwarunkowania i funkcje*, Lublin 2019. Zwróć uwagę nie tylko na związek religijności z wiekiem i płcią, ale także na korelaty poznawcze oraz strukturę osobowości. Szczególnym przedmiotem analizy były związki religijności ze sferą uczuciową, zdolnością do przebaczenia, z wdzięcznością, nadzieją, ze zdrowiem, z dobrostanem psychicznym, umiejętnością radzenia sobie ze stresem, poczuciem własnej skuteczności, sensu życia oraz funkcjonowaniem społecznym seniorów.

bowiem osób w wieku 60+. Jest zatem poważnym wyzwaniem diagnozowanie sytuacji seniorów, dla których aktywność religijna jest jednym ze źródeł dobrostanu psychofizycznego. Prowadzone badania mogą pozwolić na lepsze poznanie tego środowiska i uchwycenie większej liczby czynników różnicujących je pod względem religijności. Przyjmując, iż współcześnie mamy do czynienia także ze zmianami form życia religijnego, niniejsze badania mogą posłużyć do uchwycenia pewnych tendencji, jak choćby korzystania przez seniorów z mediów cyfrowych w zaspokajaniu swoich potrzeb religijnych. Interesujące jest także pytanie o kwestię łączenia religijności z innymi rodzajami aktywności (społecznej, edukacyjnej, kulturowej, sportowej itp.). W tym przypadku może to okazać się ważnym sygnałem, aby odpowiedzialni za opiekę duszpasterską starali się oferować także połączone formy aktywizacji seniorów (np. odpoczynek, zwiedzanie, rekreacja i religijność). Niewątpliwie należy zadawać sobie pytanie o specyficzne potrzeby seniorów, w tym także poszczególnych kategorii tej populacji, aby też lepiej odpowiadać na ich oczekiwania, a ostatecznie zapewnić dobrostan duchowy, czemu także ma służyć projekt *Świat na miarę seniora*.

Bibliografia

- Bednarczyk R., *Encyklika Benedykta XVI „Spe salvi” jako papieska katecheza o nadziei w obliczu doświadczenia śmierci*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013.
- Bednarczyk R., *Potrzeby religijne seniorów przed i po pandemii COVID-19 w świetle badań socjometrycznych przeprowadzonych w wybranych gminach na terenie województwa mazowieckiego*, w: *Pandemia a seniorzy. Wyzwania – działania – rozwiązania*, red. E. Bojanowska, R. Czekalski, Warszawa 2023.
- Białożył K., *Wielowymiarowy proces starzenia się i starości*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013.
- CBOS, *Polski pejzaż religijny – z dalekiego planu*, oprac. M. Grabowska, Komunikat z badań nr 89/2022, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_089_22.PDF (dostęp 1.09.2023).
- Czekalski R., *Aktywność religijna seniorów jako czynnik ich aktywizacji społecznej w okresie postandemicznym*, „Polityka Społeczna” 2023, nr tematyczny 1.
- Fabiś A., *Rozwój duchowy jako atrybut dojrzałości w starości*, „Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej” 2015, nr 1, <https://arturfabis.files.wordpress.com/2019/06/15r.-d.-duchowoc59bc487-jako-kategoria-egzystencji-i-transcendencji-w-staroc59bci-cac582y-numer.pdf> (dostęp 1.10.2023).
- Jan Paweł II, *List do osób w podeszłym wieku*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (dostęp 15.09.2023).
- Karcz B., *Katolicka nauka społeczna a religijność seniorów w czasie pandemii COVID-19*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 2021, nr 3, https://edukacjaustawicznadoroslych.eu/images/2021/3/07_3_2021.pdf (dostęp 1.09.2023).
- Kochel J., *Biblijna pedagogia starzenia się*, w: *Służyć (z) miłością. Księga dedykowana Księdzu Biskupowi dr. hab. Antoniemu Długoszowi w dwudziestą piątą rocznicę sakry biskupiej*, red. A. Walulik i in., Częstochowa 2019.

- Krystkowiak B., *Tajemnice starości – religijne życie seniorów*, „Humaniora. Czasopismo Internetowe” 2013, nr 4, https://www.academia.edu/20145462/Tajemnice_starosci_religijne_zycie_seniorow (dostęp 1.09.2023).
- Rydz E., Tychmanowicz A., *Religijność seniorów. Uwarunkowania i funkcje*, Lublin 2019.
- Sękowska M., *Neopsychoaanalityczna koncepcja rozwoju psychospołecznego Erika H. Eriksona*, w: *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, red. P. Socha, Kraków 2000.
- Stala J., *Osoba starsza a sens życia*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013.
- Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego*, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaloznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html> (dostęp 1.10.2023).
- Tatala M., Walesa Cz., *Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, „Psychologia Rozwojowa” 2021, nr 1, <https://www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa/2021/Numer-1-2021/art/19602/> (dostęp 1.09.2023).
- Tokarski S., *Dojrzałość religijna*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006.
- Walesa Cz., *Rozwój religijności człowieka*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006.
- Woźniak B., *Zaangażowanie religijne a stan zdrowia osób w wieku podeszłym: mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań*, „Przegląd Socjologiczny” 2012, nr 2.
- Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018*, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/8/1/1/zycie_religijne_w_polsce_wyniki_badiania_spojnosci_spolecznej_2018.pdf (dostęp 1.09.2023).